

TÁRSADALMI ÉS ETNIKAI CSOPORTOK KÖZÖTTI LAKÓHELYI SZEGREGÁCIÓ BUDAPESTEN A POSZTKOMMUNISTA ÁTMENT IDŐSZAKÁBAN

Ladányi János

A szerző a budapesti lakóhelyi szegregáció mértékét és változását taglalja összehasonlító perspektívában, részletesen kitérve a folyamatok makrotársadalmi okaira is. Következtetése pedig az, hogy a belső pesti kerületek gettósodása strukturális problémák következménye, ezért a problémák kezelése ki zárólag a posztkommunista jóléti állam beavatkozása révén oldható meg.

Bevetés · A posztkommunista átmenet kezdetén Budapesten felerősödött a lakóhelyi szegregáció. Megindult a magasabb társadalmi státusúak kiköltözése a főváros környéki szuburbán területekre. A Pest belvárosát körülvevő slumok épületeinek állaga gyorsabban romlik, mint korábban. Felgyorsult a hátrányos helyzetű társadalmi és etnikai csoportok beözönlése ezen övezetekbe. Budapest egyre inkább két részre szakad. A város azon részei, ahol a magasabb státusúak élnek, egyre inkább a hasonló jellegű nyugat-európai városrészekhez kezdenek hasonlítani. Ezzel éles ellentétben, azok a városrészek, ahol a posztkommunista átmenet vesztesei laknak, egyre inkább a harmadik világ szegényei által lakott környékekhez válnak hasonlatossá.

Ez a fejlődés legalább kétféleképpen magyarázható. Az alábbiakban e két lehetséges magyarázatot ideál-tipikus formában fogom bemutatni:

· Az „antikommunista” megközelítés szerint a város összes jelenlegi problémájáért az államszocializmus tehető felelőssé. Ennek az álláspontnak a hívei úgy gondolják, hogy a város belső részei az államszocializmus város- és lakáspolitikájának következtében hanyatlának; ezért romlik a korábban állami tulajdonban lévő lakásokból álló negyedek állapota és ezen folyamatok konzekvenciájaként költöznek ki a magasabb státusúak a szuburbókba. E fejlemények alapvetően a telekár szabályozó szerepének erőszakos megszüntetésével, az állami tulajdonban lévő lakások karbantartásának elhanyagolásával és az új lakások építésére rendelkezésre álló erőforrások központosított újraelosztásával magyarázhatóak.

· Az „új baloldali” megközelítésből következően, a lakóhelyi szegregáció erősödése, a belső kerületek hanyatlása, a magasabb társadalmi státusúak külvárosokba való menekülése, a város kettészakadása a kibontakozó kapitalizmus szükségszerű következményeinek tekinthetők. Ezen álláspont szerint most, a piac szerepét erőteljesen korlátozó szocialista város- és lakáspolitiká feladása után, nincs amit csodálkozni azon, hogy a térbeli és társadalmi egyenlőtlenségek szélsőségesen kiéleződtek Budapesten.

Véleményem szerint mindkét fent vázolt megközelítés tartalmaz igazságelemeket, önmagában viszont egyik sem állja meg a helyét; mind az államszocialista, mind a kapitalista rendszer szegregációt eredményezett, de ennek a szegregációnak a formái és kiváltó okai meglehetősen különböznek egymástól. Ezen két, különböző típusú szegregáció mára nem semlegesíti, hanem inkább erősíti egymást.

Mielőtt rátérnénk adataink ismertetésére, összefoglaljuk tanulmányunk legfontosabb állításait:

· Budapesten az államszocialista korszakban a lakóhelyi szegregáció nem volt alacsonyabb mértékű, mint Bécsben, abban a kapitalista városban, amely – figyelembe véve a két város közös múltját és kulturális hagyományait, valamint a térbeni szerkezetükben megmutatókozó hasonlóságokat – leginkább alkalmas a magyar fővárossal való összehasonlításra.

· A legalacsonyabb és legmagasabb státusú társadalmi csoportok térbeni elhelyezkedésének mintája Budapesten még a szocialista időszak utolsó időszakában is hasonló volt a nyugat-európai városokban megfigyelhető mintához.

· Az államszocialista város- és lakáspolitiká nem tudta számottevően csökkenteni az igen erőteljes lakóhelyi szegregációt Budapesten. A szegregáció mértéke az 1950-es évek elejétől az 1980-as évek végéig terjedő időszakban – tehát akkortól, amikor a szocialista város- és lakáspolitiká intézményei már megszűntek –, nem csökkent, hanem inkább erősödött.

· A Pesti belvárost körülvevő részek hanyatlása és etnikai alapon történő gettósodása, a magasabb társadalmi státusú cso-

portok menekülése a belső területekről már az 1960-as évek végére, tehát jóval az államszocializmus bukása előtt, a piaci reformok beindulásának időszakában megkezdődött.

· Az államszocialista rendszer nem volt képes meggátolni azt, hogy a posztindusztriális gazdasági átalakulás alapvetően átalakítsa a város térbeni-társadalmi szerkezetét. Ehelyett késleltette és valamiféle „szocialista mederbe” terelte ezt a hatalmas átalakulást. Ennek a sajátos fejlődésnek az eredményei zsáknak bizonyultak a rendszer bukása után.

· A fentiek miatt ma Budapestnek egyszerre kell szembenéznie a posztkommunista és a posztindusztriális válság következményeivel.

· Budapesten jelenleg szinte semmi jel nem mutat arra, hogy a döntéshozók olyan állami intézkedések bevezetésére törekednének, amelyekkel a lakóhelyi szegregáció mintája és mértéke valamelyest befolyásolható lenne.

A társadalmi csoportok közötti szegregáció változó formái.

	A	B	C	D	E
1930	21,2	-	19,6	-	-
1939	23,3	-	22,8	-	-
1949	-	-	-	-	16,8
1960	-	15,1	-	17,8	16,2
1970	-	16,9	-	21,0	17,2
1980	-	18,9	-	20,9	15,9
1990	-	-	-	-	14,7

1. táblázat. A fizikai és nem fizikai munkát végző aktív keresők közötti szegregációs indexek alakulása Budapesten (1930–1990).

Forrás: Az adott évekre vonatkozó népszámlálási adatok.

Megjegyzés: az A, B, C és D oszlopokban a számok a fizikai munkát végzőkre vonatkoznak, a referencia csoport pedig a gazdaságilag aktív tulajdonosok és bérlők. Az E oszlopban a számok a fizikai munkát végzőkre vonatkoznak, a referencia csoport pedig a gazdaságilag aktív keresők. Az első három oszlopban szereplő adatok kiszámításakor az 1930-39 közötti 14 kerület adatait használtuk fel, míg az 1940-80 közötti időszak esetében a mutatókat az 1950 előtti Kis-Budapest területét felölelő jelenlegi 13 kerület alapján számítottuk ki. Az A oszlop adatainak kiszámításakor az akkori statisztikákban használt („munkások”, „közszolgálati altisztek”, „kofák, utcai és piaci árusok” és „kereskedelmi alkalmazottak”) kategóriákat vettük figyelembe.

A C oszlop esetében az A alatt szereplő kategóriákon túl az „iparosok” adataival is számoltunk. Az A és C oszlopok adatait az összes „aktív főbérlet családfőre” vetítettük. A D és E oszlop adatai Budapest jelenlegi 22 kerületére vonatkoznak.

Az 1. táblázat a különböző társadalmi csoportok közötti lakóhelyi szegregáció intenzitásának változásait szemlélteti Budapesten 1930–1990 között a magyar népszámlálások adatai alapján. Az összehasonlítás nehézségei ellenére¹ az alaptendencia világos: a harmincas években enyhén felerősödött az alacsony és magas státusú népesség közötti térbeni elkülönülés mértéke. A negyvenes években viszont igen számottevően csökken a szegregáció, ami nyilvánvalóan elsősorban az ezen évtized közepén-végén lezajlott nagy társadalmi átalakulásnak tulajdonítható. Mielőtt azonban ebből bárki az államszocialista város- és lakásgazdálkodás szegregációt gyengítő hatásairól kívánna mélyreható következtetéseket levonni, le kell szögezni, hogy már az ötvenes években jelentősen lelassult a szegregáció mér-

A következőkben előbb azoknak a kutatásoknak az eredményeit foglalom össze, amelyeket a különböző társadalmi-gazdasági csoportok lakóhelyi szegregációjában Budapesten végbement változásokkal kapcsolatban korábban végeztem. Elemzésem során a két világháború közötti, majd a második világháborút követő időszak lakóhelyi szegregációjának mintáiban és intenzitásában végbement változásokra fogok kitérni. Ezután rátérek a legkedvezőtlenebb szociális helyzetű rétegek és legkirekesztettebb helyzetű etnikai csoport, a cigánynak tekintett népesség lakóhelyi szegregációját jellemző minták eltéréseinek bemutatására, majd a gettósodás és szuburbanizáció legújabb budapesti trendjeit fogom elemezni. Végül kitérek arra a kihívásra, amelyet a fokozódó társadalmi polarizálódás, a gettósodás, valamint a kialakulófélben levő underclass jelentenek a posztkommunista jóléti állam számára.

tékének csökkenése. A hatvanas években a térbeni elkülönülés fokozatosan erősödni kezd, a hetvenes években lényegében az előző évtized végének viszonylag magas aránya stabilizálódik, majd a nyolcvanas években ismét, ezúttal igen jelentős mértékben, fokozódik a szegregáció. Fontosnak tartom kiemelni, hogy ezek a tendenciák lényegében egybeesnek az ugyanazon időszakban lezajlott legfontosabb strukturális átalakulásokkal, mindenekeztül a társadalmi mobilitással kapcsolatban feltárt főbb tendenciákkal (Andorka, 1982).

Az 1970–1990-es időszakra vonatkozóan jóval részletesebb adataink vannak (2. táblázat). Ez az időszak viszonylag stabil helyzettel jellemezhető, miközben a fizikai dolgozók esetében a lakóhelyi szegregáció enyhe csökkenése figyelhető meg.

Kategóriák	1970						SI
	DI						
	1	2	3	4	5	6	
1. Vezető állásúak és értelmiségiek	--	--	--	--	--	--	32,9
2. Egyéb szellemiek	22,9	--	--	--	--	--	12,6
3. Szellemiek összesen	17,4	5,6	--	--	--	--	23,3
4. Szakképzett munkások	37,2	16,0	20,7	--	--	--	11,1
5. Szakképzetlen munkások	41,4	21,1	25,8	7,1	--	--	18,1
6. Munkások összesen	39,3	18,5	23,3	3,7	3,4	--	23,3
Kategóriák	1980						SI
	DI						
	1	2	3	4	5	6	
1. Vezető állásúak és értelmiségiek	--	--	--	--	--	--	28,3
2. Egyéb szellemiek	21,0	--	--	--	--	--	7,1
3. Szellemiek összesen	14,2	6,8	--	--	--	--	20,4
4. Szakképzett munkások	32,1	12,6	18,5	--	--	--	11,7
5. Szakképzetlen munkások	35,9	17,4	23,1	7,1	--	--	17,0
6. Munkások összesen	33,7	14,6	20,4	3,3	3,8	--	20,4
Kategóriák	1990						SI
	DI						
	1	2	3	4	5	6	
1. Vezető állásúak és értelmiségiek	--	--	--	--	--	--	27,0
2. Egyéb szellemiek	21,4	--	--	--	--	--	13,2
3. Szellemiek összesen	12,3	9,7	--	--	--	--	19,9
4. Szakképzett munkások	28,6	9,6	17,4	--	--	--	12,0
5. Szakképzetlen munkások	34,4	18,3	24,1	12,7	--	--	18,9
6. Munkások összesen	30,7	12,8	19,8	5,5	8,0	--	19,9

2. táblázat. A disszimilitási (DI) és szegregációs (SI) indexek alakulása a gazdaságilag aktív keresők körében Budapestén társadalmi foglalkozási csoportonként (490 városrendezési körzet).
Forrás: Csanádi és Ladányi (1992:106, 107) és Csizmady (1995:42).

A különböző társadalmi csoportok közötti térbeni elkülönülés erősségének csökkenése tehát lényegében arra az időszakra esik, amikor már felbomlott a korábbi rendszerre jellemző struktúra, de az új, az államszocializmusra jellemző még nem alakult ki teljesen, amikor már megszűntek a korábbi privilégiumok, de az új rendszer még nem alakította ki és erősítette meg a rá sajátosan jellemző egyenlőtlenség-rendszert. A szegregáció mértékének csökkenése tehát nem magyarázható a kelet-európai szocialista társadalmakban meghonosodott város- és lakásgazdálkodási rendszerekre jellemző egalitáriánus célkitűzések érvényesülésével, hiszen a szegregáció csak abban az időszakban csökkent, amikor ez a rendszer még kialakulófélben volt, utána viszont 1970-ig emelkedő, azután pedig ingadozó tendenciát mutatott.

Rá kell arra is mutatnunk, hogy a szegregáció erősségének második világháború utáni csökkenése korántsem egyedülálló jelenség az európai nagyvárosok esetében. A két főváros sok tekintetben közös történelmi múltja, hasonló városszerkezete és beépítési módja miatt legnagyobb relevanciával Budapestnek

Béccsel való összehasonlítása bír. Az osztrák fővárosról rendelkezésre álló statisztikai adatok (Banik-Schweitzer, 1982) alapján végzett számításaink nyomán megállapítható, hogy a különböző társadalmi csoportok térbeni elkülönülésének mértéke a második világháború után Bécsben is hasonló mértékben csökkent, mint Budapesten. Mindez arra enged következtetni, hogy Budapesten valószínűleg nem csökkent jelentősebben a szegregáció mértéke az államszocialista periódusban, mint amennyire e történelmi kitérő nélkül csökkent volna.

Áttérve most már az alacsony státusú népesség térbeni elkülönülése legfontosabb sajátosságainak vizsgálatára, mindezek mellett a szegregációs görbének az irodalomban bevettnek tekintettől karakterisztikusan eltérő alakjára kell felhívni a figyelmet. Ez abban jut kifejeződésre, hogy – mivel bármilyen számú, nagyságú vagy lehatároltságú területi egységre végeztük is el vizsgálódásainkat, a társadalmi hierarchia alján elhelyezkedő társadalmi csoportok indexei számottevően alacsonyabbak voltak, mint a hierarchia tetején elhelyezkedőkéi – a szegregációs görbe nem U, hanem J alakot mutatott. E jelen-

ség okait elemezve arra a következtetésre jutottunk, hogy a szegregációs görbe alakulása semmiképpen sem a piaci modelltől radikálisan eltérő államszocialista város- és lakáspolitikai következményeivel magyarázható. Egyrészt Budapesten az általunk vizsgált egész ötvenéves időszakra kimutatható a szegregációs görbe „szabálytalan” alakja. Másrészt, a mások által különböző európai nagyvárosokra elvégzett kutatások nyomán szintén „szabálytalan” alakú szegregációs görbe rajzolódik ki (Belleville, 1962; Kaufmann 1978; Gisser, 1969; Hamnett, 1976; Dangschat, 1985,1987).

A szegregációs görbe „szabálytalan” alakulása tehát az európai nagyvárosok esetében meglehetősen általánosnak tekinthető. Ennek oka véleményünk szerint a nagyvárosokon belüli hatalmi viszonyok alakulására vezethető vissza. Míg a magas státusú társadalmi csoportoknak lehetőségük van arra, hogy gyakorlatilag oly módon és a városnak azon területeire koncentrálódjanak, ahogyan és ahová kívánnak, az alacsony státusúak csak úgy és csak oda szegregálódhatnak, ahogyan és ahová „megengedik nekik”. A magas státusúak tehát rendszerint saját városrészt vagy városrészeket foglalnak el a városban, ott sajátosan jellemző beépítésmódot, előnyös szubvencionálási rendszert, iskolai és szolgáltató hálózatot alakítanak ki maguk számára, és különböző „kizárási taktikákkal” tartják távol a „nem oda valókat”. Ezzel szemben az alacsony státusú társadalmi csoportok a városnak csak azon területein lakhatnak, ahová még, vagy már senki sem akar költözni. Ők csak a legkedvezőtlenebb feltételek közötti lakhatás igen tág lehetőségei között „választhatnak”. A fentiek következtében – legalábbis az európai nagyvárosok esetében – tendencia van arra, hogy a magas státusúak inkább kevés, rendszerint nagy kiterjedésű és térben is összefüggő területre vagy területekre különülnek el, míg az alacsony státusúak rendszerint inkább több, kisebb területű és térben össze nem függő „mikroszegregátumban” tömörülnek. Nem szegregálódásuk mértéke, hanem annak mikéntje tér el gyökeresen egymástól.

Etnikai alapú szegregáció · Mindez az észak-amerikai nagyvárosok esetében ezért alakult másként (Duncan – Duncan, 1955; Uyeki, 1964; Root – Van Valey, 1972), mert ott nem egyszerűen különböző státusú társadalmi-foglalkozási csoportok, hanem különböző etnikumok térbeni elkülönülése figyelhető meg. A társadalmi és az etnikai különbségek igen szorosan fonnódnak össze egymással, és a leghátrányosabb társadalmi-foglalkozási csoport zöme a fekete kisebbség köréből kerül ki. Mivel a hátrányos helyzetű etnikai csoportokat a társadalmi hierarchiában elfoglalt kedvezőtlen helyükön túl az etnikai előítéletek és ellenségeskedések egész rendszere is sújtja, e népesség térbeni elkülönülése nemcsak erősebb, de alapvetően más mintá szerint is történik, mint ezt az alacsony státusú népesség esetében az európai nagyvárosokban megfigyelhetjük. Ezért az észak-amerikai nagyvárosokban az erős etnikai szegregáció elfedi az alacsony és a magas státusú népesség térbeni elkülönülésének valószínűleg itt is megragadható eltérő mintáját, és az alacsony státusúak itt hasonlóan kevés, nagy kiterjedésű és területileg összefüggő városrészekben szegregálódnak, mint a magas státusúak.

A fenti összefüggés kimutatható Budapesten is az egyetlen nagy létszámú hátrányos helyzetű kisebbség, a cigány népesség

térbeni elkülönülésének esetében. A cigány népesség által legmagasabb arányban, illetve szinte egyáltalán nem lakott területek Budapesten egyaránt igen nagy kiterjedésű és térben összefüggő területeket alkotnak. Míg a belső pesti kerületek egyre jobban slumosodó, zömében régi állami bérlakásokkal beépített területein a budapesti cigány népességnek csaknem a fele él, és ez az arány igen dinamikusan növekszik, a budai hegyvidék magas státusú, zömében új, magántulajdonú társasházakkal beépített részein szinte egyetlen cigány család sem lakik.

Napjainkban tehát a lakóhelyi szegregáció mintáinak gyökeres átalakulása van folyamatban Budapesten. A harmincas évektől kezdve a legalacsonyabb és legmagasabb státusú területek térbeni elhelyezkedését egyre inkább az jellemezte, hogy míg a legalacsonyabb státusú területek mikroszegregátumokba tömörülve, egymással területileg össze nem függő körzeteket alkotva helyezkedtek el a város különböző, de főleg pesti területein, a legmagasabb státusú körzetek zöme egyetlen összefüggő és egyre inkább kiterjedő, hatalmas térségként, egyre feljebb húzódott a város budai oldalának hegyvidéki, zöldövezeti területein.

Ennek a mintának a módosulása körülbelül a hetvenes évek elejétől vált érzékelhetővé. A tömeges lakótelepi építkezések következtében az állami lakáscélú beruházások túlnyomó többsége a város egyre inkább kívül eső területeire koncentrálódott, a belső pesti bérházas területek, pedig mindjobban leromlottak. A lakótelepi lakások zömét a hetvenes évek közepéig „középmagas” státusú, fiatal családok kapták. A belső pesti bérházas területeken egyre alacsonyabb státusú és egyre öregebb népesség maradt. Igen hasonló irányban hatott a budai társasház építkezések felgyorsulása is. A hatvanas évek közepétől-végétől kezdve a magas státusú családok egyre gyorsuló ütemben vonulnak ki a budai zöldövezetbe. Az állami tulajdonú lakások által dominált területek leromlása – hasonlóan mindenfajta állami kezelésbe került tulajdon leromlásához – persze a város csaknem minden pontján bekövetkezett. A város térbeni-társadalmi szerkezetét alapvetően befolyásoló, nagy kiterjedésű folyamatként ez azonban csak a belső pesti kerületekben játszódtott le, hiszen az állami tulajdonba került bérházak túlnyomó többsége itt található meg. Az állami tulajdonú bérházakból álló városrészek hanyatlása azzal magyarázható, hogy – amint ez Szelényi számos korábbi elemzéseiből ismeretes – az erősen szubvencionált lakbérek a meglévő lakásállomány karbantartását sem fedték, nem is beszélve esetleges új állami bérlakások építéséről (Szelényi 1983).

A lakóhelyi szegregáció mintájának gyökeres átalakulása azonban nem csupán a fent említett okoknak, hanem a cigány népesség Budapestre áramlása felgyorsulásának tulajdonítható. Adataink szerint az utóbbi két évtized folyamán a cigányok gyorsuló ütemben költöztek be a Pest belvárosát körülvevő övezet rossz állapotban lévő állami bérlakásaiba². 1986-ban budapesti cigányok 46 százaléka már a főváros e részein élt, ez az arány pedig azóta jóval 50 százaléknál fölé emelkedett. Az 1971-es iskolai statisztikák szerint a cigány gyermekek aránya a budapesti általános iskolák diákjai körében 1,2 százaléknál volt, de ugyanez az arány a VI-IX. kerületekben már ennek több mint kétszerese, 2,7 százaléknál volt. 1986-ra az utóbbi arány több mint háromszorosára növekedett, és a VI-IX. kerületekben elérte a 8,3 százaléknál, míg Budapest egész területén ez az arány „csu-

pán” megkétszereződött, 2,4 százalékra emelkedett. Ezek az adatok viszonylag nagy kiterjedésű területekre vonatkoznak. A lakóhelyi koncentrációknak és iskolai szegregációnak köszönhetően azonban néhány elemi iskolában a cigány diákok aránya több mint harmincszor magasabb, mint a budapesti átlag. Olyan iskolák is vannak már, ahol a diákok több mint nyolcvan százaléka cigány származású. Ezzel szemben a II. és XII. kerületben, Budapest legmagasabb státusú kerületeiben, 1986-ban csupán 0,2 százalék volt a cigány gyerekek általános iskolások körében mért aránya. Legújabb adataink is e tendenciák folytatására, a lakóhelyi és iskolai szegregáció erősödésére utalnak a városnak ebben a részében (Ladányi 1992).

Gondoljuk meg, hogy mi várható Budapesten, ha a cigány népesség bevándorlása nem csupán ebben az ütemben folytatódik, hanem még fel is gyorsul! Milyen következményei lesznek annak, ha – ahogyan ez már bizonyos mértékig ma is észlelhető – a vidéki munkanélküliség elől menekülve sok nem cigány származású szegény is Budapestre költözik?!

Migrációs folyamatok · Mint ez a korábbiakból már kitűnt, véleményem szerint Budapesten az elmúlt néhány évtizedben olyan folyamatok indultak be, amelyek gyökeresen megváltoztathatják a város történelmileg kialakult társadalomszerkezetét. Egyfelől, a város budai, hegyvidéki részén Budapesten korábban sohasem létező nagyságú és homogenitású, magas státusú, társasházias övezet alakult ki, ahol a magas státusú társadalmi csoportok a világ legtöbb nagyvárosához képest szokatlanul erős mértékben koncentrálnak. Másfelől, a belső pesti, leromlott bérházas területeken kialakulóban van egy mind nagyobb kiterjedésű, egyre inkább homogén és a cigány népességet egyre inkább tömörítő slum-övezet.

Ezek a folyamatok – mint korábban kimutattuk – már sok évvel az államszocialista rendszer bukása előtt megkezdődtek, azonban a posztkommunista átmenet körülményei között számottevően felerősödtek. Ennek oka jelentős mértékben a rendszerváltás táján beindult belső migrációs folyamatokban keresendő.

A posztkommunizmus első éveinek az egyik legváratlanabb következménye az a demográfiai fordulat volt, amely abban összegezhető, hogy az ország békebeli történetében első alkalommal csökkent a magyar városok népessége és a községekbe való bevándorlás 1990 óta minden évben meghaladja a községekből való elvándorlást. Ennek a jelenségnek kisebb része szuburbanizáció: a városból kimenekülő közép- és felsőközéposztály migrációja. A jelenség nagyobb része azonban a városi munkahelyét elvesztő, többnyire falusi származású, alacsonyan képzett, magas arányban roma népesség menekülése az agglomerációs térségen kívüli falvakba (Ladányi – Szelényi, 1988).

Az elvándorlás egyik meghatározó tényezője tehát a szuburbanizációs folyamatok felgyorsulása. A Magyarországon a második világháború után uralomra jutott államszocialista centralizált redistribúciós modell ugyanis talán az infrastruktúra terén eredményezte a térség legnagyobb mérvű lemaradását. Ez különösen a településfejlesztés olyan területein volt érezhető, amelyeket nemcsak ezen ágazat általános díszpreferálása, hanem a helyben megtermelt jövedelmek szisztematikus elszivattyúzása, sőt még a mindezek ellenére kibontakozó fejlődés megakadályozásának időről-időre ismétlődő kísérletei is sújtottak. Mindezek miatt érthető, hogy a centralizált redistribúció

rendszerének összeomlása után – a gazdaság legtöbb ágazatának visszaesése vagy stagnálása közepette is – igen dinamikus fejlődés van kibontakozóban az említett területeken. Az elmúlt években jelentősen megjavult a magyar települések vezetékességgel, csatornával, vezetékességgel való ellátottsága, ugrászerűen javult az ország katasztrófális, csak a harmadik világhoz hasonlítható telefonhelyzete.

Talán ennél is fontosabb változás, hogy megkezdődött az átállás a szuburbanizáció sajátos, államszocialista modelljéről a posztindusztriális társadalmakban általánosnak tekinthető szuburbanizációs modellre. A szuburbanizáció általunk államszocialistának nevezett modelljét a vidék erőforrásainak elszivattyúzása, a különböző támogatásoknak és hiteleknek településtípushoz, építési formához és az építendő státusúhoz való adminisztratív kötése hívta életre. Ennek következtében az államszocialista korszak „szuburbjei” a nagyvárosok határain belül alakultak ki, igen erősen szegregált, homogén, magas státusú, sok rejtett és kevésbé rejtett állami szubvencióval épült társasházi és villanegyedek formájában. A nagyvárosközeli településeken nem a magas státusúak laktak, hanem mezőgazdasági és ipari tevékenységeket találékonyan kombináló „utóparasztkok”, vagy ipari munkát vállaló, de az állami lakáselosztás adományaiban hiába reménykedő, így a városból kiszoruló, ingázásra kényszerülő „előmunkások”. A mesterséges tilalmak lebomlásával párhuzamosan sok nagyvárosból megindult a magas státusúak kiáramlása a környező településekre. Ezt a folyamatot segíti, hogy az „államszocialista szuburbanizáció” egy másik sajátosságaként, az ország gazdasági fejlettségéhez és különösen lakásállományának állapotához viszonyítva, rendkívül magas volt a hétvégi házak, nyaralók aránya, és ezek tekintélyes része a nagyvárosok közelében épült fel. E nyaralós területek egy része mára már jól érzékelhetően szintén elindult a szuburbválas útján.

Az elvándorlás azonban ennél jóval erősebb, mert – a városokból való elköltözés másik meghatározó tényezőjeként – a fokozódó megélhetési nehézségek, magas lakbérek és közüzemi díjak miatt, sok városi szegény is város környéki településre költözik. A szegények egy része azonban a várostól messzebb eső településekre szorul. Ezek a településeken igen alacsonyak az ingatlanárak és itt jobb eséllyel tudnak a többnyire munkanélküli szegények akkora földhöz jutni, ahol a család megtermelheti legalább egy részét annak, ami megélhetéséhez a legszükségesebb. A városi munkásszállások egykori lakóinak jelentős része is visszaköltözött falujába, hiszen munkahelyeik többnyire megszűntek, a munkásszállásokat pedig felszámolták.

A magyar településhálózat periferiáján új településtípus van kialakulóban; a gettósodó falu. Ezek olyan, az elmúlt évtizedben többnyire jelentős népességcsökkenést elkönyvelő falvak, ahonnan mára már mindenki elköltözött, aki tehetett. Ma csak a legszerencsétlenebb öregek, reményvesztett fiatalok és mindenhol máshol megfeneklett sorsú bevándorlók laknak ezekben a falvakban. A tanítón, ha egyáltalán van, és a polgármesteren, na meg a két-három közmunkáson kívül mindenki munkanélküli. Általában igen magas a cigány családok és különösen a gyerekek aránya.

Az új településtípusokban új társadalomtípus tömörül; a „falusi underclass”. Megjelenése azért is új jelenség, mert underclassosodásról eddig csak a slumosodó, általában mun-

kanéllükiek és etnikai kisebbségek által igen magas arányban lakott nagyvárosi gettók lakói esetében történt említés a szakirodalomban. Az underclass kifejezés nem egyszerűen munkanélküli, szegény, vagy nagyon szegény népességet jelöl, hanem valami minőségileg teljesen újat. A szegényeknek ugyanis mindig van valami, általában persze meglehetősen periférikus és alárendelt szerepük a társadalmi-gazdasági munkamegosztás adott rendszerében. Az underclass-t azonban olyanok alkotják, akik bizonyos társadalmi-gazdasági változások következtében egyszerűen „feleslegessé” válnak a munkamegosztás kialakuló új rendszerében. Nálunk ez a nagy változás az állami nagyipar szinte korlátlan kvalifikálatlan munkaerő-szükségletének megszűnése volt, aminek a hatását súlyosbította az, hogy eddig szinte semmi sem történt ezen munkaerő átképzése vagy valamilyen foglalkoztatása érdekében. Ez az underclass a rendszerváltás nagy vesztese, ők a tartósan perifériára szorulók, azok – és azoknak a gyerekei – akiknek a jelenlegi tendenciák folytatódása esetén valószínűleg már egész életükben nem lesz tisztes megélhetést lehetővé tevő munkájuk, társadalombiztosításuk, nyugdíjuk. Az underclassosodás azt jelenti, hogy miközben az ország „csatlakozik Európához”, „a telekommunikáció fantasztikus vívmányain keresztül számtalan szállal kapcsolódik a világhoz”, az ország lepusztult régióiban, sőt fővárosának kellős közepén, megjelenik a harmadik világ.

Mindezek miatt a világpiaci integráció új lehetőségeket és új kihívásokat jelent a magyar társadalom számára. Ha tovább folytatódik a leszakadó térségek hanyatlása, ha a ténylegesen munkanélküliek aránya továbbra is ilyen magas szinten marad, ha az állástalanok számottevő része tartósan, esetleg egész életre szólóan munkanélkülivé válik, ha tovább romlanak a hátrányos helyzetű tanulók iskoláztatásának lehetőségei -, vagyis ha tovább folytatódik a társadalom kettéválásának folyamata -, akkor a magyar társadalom számottevő része egyáltalán nem, vagy csak a legsúlyosabb áruk termelésének és fogyasztásának szintjén fog tudni élni az integráció adta lehetőségekkel. Le kell számolnunk azzal az illúzióval, hogy mindezeket a kérdéseket a gazdasági fellendülés majd úgymint megoldja, mert semmilyen olyan gazdasági automatizmus nem létezik, amelyik azt biztosítaná, hogy a szegénység és tartós leszakadás problémái a gazdasági fellendüléssel párhuzamosan megoldódjanak (Ladányi és Szelényi, 1997).

Komoly kétségeink vannak azzal kapcsolatban is, hogy kellően átgondolt állami humántőke-beruházási akciók nélkül akár a szerencsésebb régiók és társadalmi csoportok esetében tartós gazdasági fellendülés indulhat be. A kultúra, a tudomány, az oktatásügy, a technikai innováció, amely területek fejlesztését az államszocialista redisztribúciós gazdaságpolitika meglehetősen elhanyagolta, olyan húzóágazatok napjainkban, amelyek fejlesztése a gazdasági felzárkózás egyik útjának is felfogható. A nemzetközi tapasztalatok szerint azonban a humántőke fejlesztését, a legfejlettebb technikák meghonosítását a liberális piacgazdaság közepesen fejlett, félperiférikus államokban nem képes biztosítani. Nem nagyon valószínű tehát, hogy Kelet-Európa országai kikerülhetnek félperiférikus helyzetükből, ha lényegesen alacsonyabb nemzeti össztermékükből legalább viszonylagosan nem költenek többet humántőke karbantartásra és fejlesztésre, mint azon európai országok, amelyekhez fel akarnak zárkózni. Enélkül féltő, hogy az infrastruktúra és a te-

lekommunikáció fejlesztése terén a rendszerváltás óta elért sikerek is inkább csak az érintett lakosság nagyobb kényelmét fogják szolgálni, és nem válnak új, tartós növekedési pálya kiindulópontjává.

Véleményünk szerint napjainkban a gettósodási folyamat fel erősödésének további szakasza van kialakulóban Budapesten. A sikeres, középosztályosodó családok eddig ugyanis általában úgy költöztek egyre jobb lakásokba, hogy a gettósodó területen belül változtatták lakóhelyüket. Számos jel mutat azonban arra, hogy ez a helyzet kezd megváltozni. A felemelkedő családok újabban elköltöznek e területekről és nagy családi házakat építenek Budapest külső kerületeiben vagy valamelyik szuburbanizálódó városkörnyéki településen. Mivel pedig már nagyon magas a cigány családok aránya a gettósodó területen és nagyon rossz állapotok vannak ott, féltő, hogy nem lesz olyan, többé-kevésbé konszolidált körülmények között élő társadalmi csoport, amelyik az így támadt űrt betöltené. Fokozódni fog a letelesebb cigány családok koncentrációja a legleromlottabb területeken és a gettósodási trend egyre gyorsuló ütemben és egyre növekvő területen tovább fog folytatódni.

A cigány és nem cigány szegény városba áramlásának elsődleges célpontja mindig is Budapest volt. Ez már ma is sok problémát okoz a fővárosban, pedig a letelesebbek tömeges városba áramlása még meg sem indult. Ez mindenekelőtt azzal magyarázható, hogy az ország legdepriváltabb térségeiben, mindenekelőtt az egykor „bekörzettesített” aprófalvakban, már évtizedekkel ezelőtt megindult a népesség erőteljes csökkenése. Ezért ezeken a területeken nagyon alacsony az ingatlanárak, ami lehetővé teszi, hogy a legszegényebbek viszonylag jó lakáskörülmények között éljenek és még a család számára legszükségesebb élelem egy részét is meg tudják termelni. Ha azonban tovább folytatódik e térségek leromlásának folyamata, ha továbbra sem létesülnek munkahelyek ezeken a területeken, az egyszer csak beinduló konjunktúra hatására meg fog indulni a reményvesztett páriák tömeges Budapestre áramlása, és igen valószínű, hogy ennek egyik célpontja éppen a gettósodó belső pesti terület lesz.

E folyamatoknak a főváros életére gyakorolt kedvezőtlen hatása persze nyilvánvalóan nem akadályozható meg csupán városgazdálkodási és várospolitikai eszközökkel. A kedvezőtlen hatások csökkentésére és kezelhető keretek között való tartására azért lehetőség van. A gettósodási folyamatot lassítani, kedvező esetben akár megállapítani vagy megfordítani is lehet a leromlott területek rehabilitációjával. Ez azonban elképzelhetetlen a fővárosi és az érintett kerületi önkormányzatok ezirányú tevékenységének összehangolása nélkül.

Következtetések: a posztkommunista jóléti állam feladatai · Mint ez a fentiekből talán már kitűnt, a belső pesti kerületek gettósodása országosan ható, strukturális problémák következménye. Ezért a problémák kezelése nem lehetséges csupán az önkormányzatok igen csekély mobilizálható pénzeszközeivel, a posztkommunista jóléti állam – visszafogott és a kiadásokkal igen takarékosan bánó, de határozott, mert a beavatkozás szükségességének tudatában levő – szerepvállalása nélkül. Az itt felvázolt jövőkép tehát nem elkerülhetetlen. Okos tervezés, a periférikus régiók és különösen a kistalvák tudatos fejlesztése, Budapest belső részeinek minél előbbi rekonstruk-

ciója, s ökológiai viszonyainak gyors javítása, a ma még nem nagyon létező szociális védőháló minél sürgetőbb létrehozása, az „underclass” társadalomban való visszaemelését lehetővé tevő posztkommunista jóléti állam kiépítése, még tehet valamit. Minderre sajnos az önszabályozó piac bővületében élő, mindenféle tervezésben -, akár város- vagy regionális tervezésben -, vagy jóléti intézményrendszerben a kommunizmus ördögét sejtő politikusi-értelmiségi közegben, nem sok reményt látunk.

E perspektívát különösen riasztóvá teszi, hogy Budapest mintegy felkészült ennek az áradatnak a befogadására. A fővárost az a veszély fenyegeti, hogy az államszocialista késleltetett városfejlődés most mintegy az ellentétéjébe csap át (Ladányi-Szelényi, 1996). A harmadik világból ismert „túlurbanizációs” lökéssel a város megürülő belterületei feltöltődnek periférikus falvainkban, hanyatló városaink szegény- és cigánytelepein underclassá degradálódott szegényekkel és romákkal.

A Magyarország térségi-társadalmi szerkezetében megmutató legújabb változások azt tükrözik, hogy az országban a posztindusztriális átalakulás jóval a szocialista rendszer bukása előtt megkezdődött. Az államszocialista korszakban ezt az átmenetet késleltették, emiatt az ellentmondásos, zsákutcába

torkoló fejlődésen ment át. Mindezek miatt az államszocialista gazdasági rendszer összeomlása Kelet Európában egybeesik a hagyományos gyáripár, valamint a hagyományos munkásosztály hanyatlásával. A posztindusztriális és a posztkommunista gazdasági válság egy időben, egymás gazdasági és szociális hatásait felerősítve jelentkeznek. A gyors fejlődésnek indult szolgáltatási szektor által generált új munkahelyek viszont nem képesek felszámolni a munkanélküliséget, amelyet a gyáripárban bekövetkezett leépítések és a mezőgazdasági szektor hanyatlása idéztek elő. 1989-hez képest 1993-ban a munkahelyek száma több mint egyharmaddal csökkent. A társadalom növekvő polarizációja és az etnikai különbségek felerősödése növekvő társadalmi megosztottságot eredményeztek Budapesten. Az említett folyamatok egyik térségi következményének tekinthető az, hogy a város belső területeinek jelentős része slummosodásnak indult. Súlyosítja a helyzetet az, hogy a magasabb státusú társadalmi csoportok elhagyják ezeket a területeket, és a város határán belüli zöldövezetbe, vagy a város körüli szuburbanizációs gyűrűbe költöznek. A város belső területei felértékelődésének jelei egyelőre még nem mutatkoznak.

JEGYZETEK

1. Mint ismeretes, a szegregációs mutatók igen érzékenyek a térségi egységek számára és a belső homogenitására. A különbségekre vonatkozó tudnivalóért lásd az 1. táblázat alatti megjegyzéseket!

2. Ennek a csoportnak a népességen belüli aránya a fővárosban 1,3% körüli volt 1971-ben és 2,4% körüli 1993-ban, amely körülbelül a magyarországi átlag fele (Kemény 1997).

KÖNYVÉSZET

Andorka Rudolf: *A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon*. Budapest, 1982, Gondolat.

Belleville, G.: *Morphologie de la population active a Paris. Etude des catégories socio-professionnelles par arrondissements et quartiers Paris: Centre d'Etudes Economiques*. 1962.

Csanádi Gábor–Ladányi János: *Budapest térségi-társadalmi szerkezetének változásai*. Budapest, 1992, Akadémiai Kiadó.

Csizmady Adrienne: *A lakótelep mint szegregációs típus Budapesten*. Kézirat, 1995.

Dangschat, J.: „Sociospatial disparities in a “socialist” city – the case of Warsaw at the end of the 1970s”. In *International Journal of Urban and Regional Research* 11(1). p. 37–60, 1987.

Duncan, Otis Dudley–Duncan, Beverly: Residential distribution and occupational stratification. In *American Journal of Sociology* 60. p. 493–503, 1995.

Gisser, R.: Ökológische Segregation der Berufsschichten in Großstädten. In L. Rosenmayr and S. Hollinger (eds.): *Sociologieforschung in Österreich Wien: Verlag Hermann Bohlhaus*. p. 199–219, 1969.

Hamnett Criss: Social change and social segregation in inner London, 1961–1971. In *Urban Studies* 13. p. 261–71, 1976.

Kaufmann, A.: *Sozialräumliche Gliederung der österreichischen Großstadregionen: I-II*. Wien, 1978, Institut für Stadtforschung.

Kemény István: A magyarországi roma (cigány) népességről (két felmérés tükrében). In *Magyar Tudomány*, 6. sz. 1997.

Konrád György–Szelényi Iván: Social conflicts of underurbanization. In M. Harloe (ed.): *Captive Cities Chichester*. p. 157–74. UK, 1972/1977, Wiley.

Ladányi János: Changing patterns of residential segregation”. In *International Journal for Urban and Regional Research* 13. p. 555–572, 1989.

Ladányi János: Gondolatok a középső Józsefváros rehabilitációjának társadalmi összefüggéseiről. In *Tér és Társadalom* 3–4. p. 75–88, 1992.

Ladányi János–Szelényi Iván: *The Making of the Rural Underclass – The Rural Ghetto of Poor Gypsies in Csenyété*. Kézirat, 1996.

Ladányi János–Szelényi Iván: Chancen für einen postkommunistischen “New Deal”. In *Österreichische Zeitschrift für Soziologie* 21. p. 30–65, 1997.

Ladányi János–Szelényi Iván: Class, ethnicity and urban restructuring in post-communist Hungary. In Gy. Enyedi (ed.): *Social Change and Urban Restructuring in Central Europe*. p. 67–86, Budapest, 1998, Akadémiai Kiadó.

Roof, W. C.–Van Valey, T. L.: Residential Segregation and social differentiation in american urban areas. In *Social Forces* 51. p. 87–91, 1972.

Szelényi Iván: *Urban Inequalities under State Socialism*.
Oxford, 1983, Oxford University Press.

Uyeki, E. S.: Residential distribution and stratification 1950–
60. In *American Journal of Sociology* 69. p. 491–8, 1964.